
GJENEZA, PËRPUNIMI DHE PËRKRYERJA E NJË VEPRE (ANALIZË GJENETIKE E MOTËRZIMEVE TË ROMANIT *GJENERALI I USHTRISË SË VEKUR*)

VIOLA ISUF AJ

Universiteti i Tiranës, Fakulteti i Historisë dhe i Filologjisë, Departamenti i Letërsisë
Email: violaisufaj@hotmail.com

AKTET IV, 4: 784 - 793, 2011

Përmasa e përkohshme e tekstit – objekt i studimeve gjenetike

Përpunimi dhe ripunimi i veprës letrare janë procese të vazhdueshme dhe të përhershme. Këto procese i gjejmë veçanërisht në veprën e shkrimtarit Ismail Kadare. Bukuria dhe përkryerja artistike e një vepre, sipas tij, bëjnë pjesë në lirinë e saj (Kadare, 1999: 73).

“Një vepër lind natyrshëm së bashku me projektin e saj që duhet të jetë origjinal dhe i papërsëritshëm, megjithatë gjatë të shkruarit, e sidomos gjatë lëmimit të veprës, vëmendja e shkrimtarit nuk ruan të njëjtën gjendje të tensionuar. Shumë herë e gjen atë që kërkon, e po aq herë qëllon që nuk e gjen. Ndjenja e humbjes e mundon përherë shkrimtarin. Një kohë të gjatë ai është midis dy mëdyshjeve: ta lërë një pjesë të pasurisë së tij të tretet apo ta sistemojë disi. Një herë i duket se ia vlen të flijojë një pjesë të kohës së tij për të kuptuar e plotësuar më mirë veprën e tij. Po aq herë i duket se s’është e nevojshme (Kadare, 1990)”.

Kërkesa për të ndrequr, plotësuar a përmirësuar diçka mund të jetë shenjë e vetedijes së pakënaqësisë dhe kërkimit të përsosmërisë. Tek Ismail Kadare kjo mënyrë të shkruari përsëritet e ripërsëritet thujse në çdo vepër, duke shënuar kështu një zakon të tij të kthyer në rit.

Në vitin 1962, në gazetën *“Zëri i Rinisë”*, botohet tregimi *Gjenerali i ushtrisë së vdekur*, ndërsa në vitin 1963, botohet romani me të njëjtin titull. Shkrimtari Ismail Kadare i sjell lexuesit një roman

të përmasave botërore, një roman të një cilësie shumë të lartë të të shkruarit. Përpunimi dhe ripunimi i këtij romani do të shënojë variantet e së njëjtës vepër: motërzimin e vitit 1963, motërzimin e vitit 1967, edhe motërzimin e fundit; atë të vitit 2001.

Përcaktimi i gjenezës së tregimit dhe i gjenezës së romanit, përcaktimi i ndryshimeve, përcaktimi i motiveve që çuan në ndryshime, analiza e procesit të përpunimit-këto janë aspektet që ofrojnë motërzimet e këtij romani. Kjo analizë e motërzimeve letrare i përket fushës së studimeve gjenetike.

Analiza gjenetike është një analizë kritike që bazohet në pohimin se teksti përfundimtar i një vepre letrare është rezultat i një përpunimi përmirësues nëpër kohë. Në qendër të këtyre studimeve është vënia në dukje dhe të kuptuarit e origjinalitetit të tekstit letrar nëpërmjet procesit që i dha jetë. Çdo dosje dorëshkrimesh ka një histori të veçantë: historinë që ka kaluar ndërmjet momentit kur autorit i fanitet ideja e parë e “projektit” të tij dhe momentit kur teksti i shkruar merr formën e një libri të shtypur. Objekti i kësaj analize, pra, është përmasa e përkohshme e tekstit. (De Biasi, 1982).

Kjo metodë e analizës kritike analizon dorëshkrimet për të kuptuar lëvizjen e stilit, metodat, konceptet, teknikat e transformimit të tekstit. Studimet gjenetike synojnë të përcaktojnë edhe parapëlqimet ripunuese të shkrimtarit,

parimet e ripunimit të veprës së tij. (De Biasi, 1982).

Gjeneza e tregimit dhe gjeneza e romanit

Kazmat e një gjenerali të huaj që ka ardhur të zhvarrosë një ushtri dhe eshtrat e një prostitute krijuan embrionin e tregimit (Kadare, 1996: 22) Gjeneza e romanit *Gjenerali i ushtrisë së vdekur*, është tregimi *Gjenerali i ushtrisë së vdekur*.

Një temë e veçantë, tragjike, së cilës Kadareja i shtjellon njëherazi ndërlikime logjike dhe të papritura, kërkon domosdoshmerisht një trajtim të jashtëzakonshëm rrëfimtari, madhështor. Subjekti që të habit me një lloj fuqie magjepëse, prek hapësira të pashkelura; këto janë hapësira letrare ku jeta dhe vdekja kalojnë natyrshëm tek njëra-tjetra. Ky kalim kërkoi skena ku të këmbehen dukuritë më të kundërta: koha e jetës me kohën e vdekjes, hapësira e vdekjes me hapësirën e jetës, ku të bashkëjetojnë të gjallët me të vdekurit të cilët do të gjykojnë e do të dënojnë njëri-tjetrin (Kuçuku, 2000: 16).

Romani përmban mundësinë e shndërrimit në një spektakël të një tabuje psikologjike dhe letrare, siç është zhvarrimi-romani mund t'i heqë velin misterioz një tabuje, duke e paraqitur makabritetin të rëndomtë, ndërsa tregimi është disi i kufizuar për të estetizuar një tabu.

Prirja gjithorizuese, sa është e natyrshme, dhe e vetvetishme, po aq është kthyer në vetëdije dhe qëllim, po aq është edhe e paramenduar. "*Shpesh, -vë në dukje Ismail Kadare, -nuk i jam shmangur dot tundimit për ta përfytyruar veten përballë një auditori kozmik, duke u rrekur të jap një raport për njerëzimin dhe rruzullin tokësor*" (Kuçuku, 2000: 18).

Këto janë shtysat e brendshme që çuan në kalimin nga një lloj i vogël proze në një lloj të madh. (Shtysa e jashtme, u bë Drago Siliqi, i cili e nxiti autorin të bënte këtë kalim (sipas Kadaresë tek *Ftesë në Studio*).

Nga tregimi në romanin "Gjenerali i ushtrisë së vdekur": Zhvillimi i figurës së Gjeneralit

Peisazhi shqiptar me të njëjtat ngjyra hap tregimin dhe romanin; i vendosur që në fillim të romanit, përshkrimi i një peisazhi aq të trishtuar,

jo rastësisht jepet në këndvështrimin e gjeneralit, tek i cili do të zgjojë një shqetësim të brendshëm. (Dado, 1997: 127). Gjenerali vjen i trishtuar dhe duket se pritja që i bën natyra është po aq e trishtueshme sa misioni i tij. Në tregim dhe në roman shiu është tregues atmosferik shqetësues, pasi duket se përcakton fillin e mbrapshtë të misionit.

Pikëvështrimi ndaj figurës së Gjeneralit dhe në tregim edhe në roman është i njëjtë: një pikëvështrim i brendshëm nëpërmjet të cilit rrëfimtari zbulon gjendjen psikologjike të personazhit. Në roman është ruajtur nga tregimi teknika e shkrirjes së zërit të rrëfimtari me zërin e personazhit për të zbuluar gjendjen e rënduar që ai përjeton. Rrëfimtari i largohet pak a shumë ligjërit të tij dhe synon të flasë me zërin e personazhit duke ndjekur logjikën e mendimeve të tij. Kjo ndërthurje e zërave zbulon dhe të fshehtat e botës së gjenerali, zbulon dhe ato thellësi që rrëfimtari nuk i kap dot së jashtmi.

Zgjerimi i këndvështrimit mbi "të huajën e zymtë"- rëndimi i ankthit

Në tregim dhe në motëzimin e parë të romanit, gjenerali e sheh këtë tokë të huaj, këtë komb të huaj, si diçka thjesht të panjohur, si çdo gjë tjetër të panjohur. *E huaj* – është përcaktori i parë i përdorur në vepër për të treguar se kjo është një Shqipëri subjektive, jo e Kadaresë, por e gjeneralit.

Relievi, ngjarjet, njerezit do të shihen e do të përjetojnë nga syri i të huajit. Në roman, ndryshe nga në tregim, e huaja paraqitet si një kaos i vërtetë toponimesh në mendjen e tij, jo vetem nga numri i tyre i madh, por edhe nga tingëllimi i pazakontë. (Emra luginash, grykash, pllajash, lumenjsh, qytetesh i dukeshin gjeneralit të jashtëzakonshme dhe të frikshme).

Në skenën e dasmës zbulohen zakone dhe rite të shqiptarëve. (Në roman shfaqet vajtimi dhe mënyra e vajtimit; rrëfimtari ndalet ngeshëm në përshkrimin e këngës, në mënyrën e të kënduarit; gjeneralin e përshëndesin duke vënë dorën në zemër, e ftojnë në valle.)

E huaja shfaqet mbrojtëse për te pambrojturit, qofshin edhe armiq. Në roman është thelluar

zymtia; përmes zymtësisë, në kronologjinë e rreptë dramatike të rrëfimit, Ismail Kadareja i mohon gjeneralit pranverën, ashtu siç i mohon edhe buzëqeshjen përgjatë gjërmimeve endacake. Gjithçka fillon me shiun dhe përfundon me erën.

Në tregim shtrembërimi i kontureve të tokës së huaj, sikur paralajmëron vështiresitë dhe problemet që do t'i dalin gjeneralit gjatë zhvarrimit-në roman, shpeshherë, gjenerali paraqitet i llahtaritur nga e huaja; ai ndihet i bllokuar në këtë vend, i gjendur si nga një mallkim aty dhe i duket se nuk do të dalë kurrë nga ky rrethim. Duket sikur toka nuk ka dëshirë të nxjerrë nga dheu i vet ushtarët e huaj. Natyra e egër paralajmëron vështirësitë që kjo tokë duket se i nxjerr me dashje gjatë zhvarrimit.

Në roman "e huaja" shprehet e plotë; me folklorin, historinë, ritet, zakonet, por shprehet edhe tragjike, e veshtirë, e tmerrshme. Krimet e luftes që zbulon gjenerali, vetëpërbajtja e shqiptarëve (gjenerali e ndjen këte vetepërbajtje), shkaktojnë ankth. Gjenerali, jo vetëm është i huaj, por është edhe ai, nëpërmjet të cilit, pas njëzet vjetësh plagët e luftës lëndohen. Në dasmë një plakë shqiptare e akuzon se ai ka ardhur për të pare sesi i martojnë shqiptarët bijtë që të vijë pastaj për t'ua vrarë.

Nga ideja tek arkeologjia e vdekjes

Romani Gjenerali i ushtrisë së vdekur, është shestuar mbi një tabu psikologjike dhe letrare siç është zhvarrimi. *Lexuesi i romanit hyn në një midis të paqenë, madje të ndaluar, në hapësirën e varrit dhe të përtejjetës.*

Në roman (kap II), përshkruhet dita e parë e zhvarrimit konceptuar në dy plane që ndërthuren. Plani i varrosjes ndërthuret me planin e zhvarrosjes.

Struktura e *Gjeneralit të ushtrisë së vdekur* është ndërtuar mbi përftesën shkak-pasojë të një drame me dy akte: vdekje-dështim dhe zhvarrim –ndëshkim, pra nuk niset drejtpërdrejt nga shkaku dhe tragjedia konkrete, por nëpërmjet retrospektivës, niset nga pasoja dhe përmbyllja e tragjedisë. Pas këtyre është rikthyer jeta. Ka një perspektivë historike. E sotmja e jetës së përtërirë është pauza shoqërore dhe

psikologjike, është koha e "gjqyt te ndëshkimit", koha e purgatorit të pendesës dhe e katarsës së njerëzimit të fajshëm. E sotmja, nga pikëvështrimi i së cilës rrëfëhet, është vetëdija e re dhe morali njerëzor mbizotërues që dënon luftën në emër të paqes dhe të drejtësisë. Kundërshtia midis mbulimit të varrit dhe gjërmimit të tij, tregon se ushtria që është gjithmonë dhe vetëm e gjallë,-mishërimi i forcës më të madhe, më të organizuar, që është burim sigurie, lavdie, krenarie, është shndërruar në të kundërtën e vet, në antonimin e të gjitha cilësive të saj. Gjërmimi i varrit, tregon në këtë mënyrë, edhe se rrjedhimisht gjenerali është kthyer në mohim të vetvetes, në varrmihës, apo punëtor komunaleje.

Plani i varrosjes ndërthuret me planin e zhvarrosjes edhe për të theksuar kundërshtinë midis dëshirës së ushtarit të vrarë për të mos iu gjendur eshtrat (plani i varrosjes) dhe dëshirës së gjeneralit për t'ia gjetur eshtrat sa më parë (plani i zhvarrosjes).

Skena e hapjes së varrit të parë- skenë që nuk është në tregim, ka edhe një funksion sintetizues: ajo përmbledh, përgjithëson, rrëfen një herë atë që do të ndodhë shumë herë gjatë romanit.

Zgjedhja e kohës gramatikore, (e pakryera), të shpie në idenë e përsëritjes e të pambarimit. (Takimi me gjeneral-majorin nuk është në tregim. Mendimet, batutat ironike që këta gjeneralë këmbëjnë tregojnë se ata janë të trazuar nga fati që koha u ruajti)

Rrëfimi brenda rrëfimit

Rrëfimi i shkallëshkallshëm për Kolonelin Z. Linja e kolonelit Z, intriguere dhe sintetizuese, e endur hollë dhe mjaft tërheqese, bëhet papritmas një linjë kryesore në roman; skena dhe ndodhi të rëndësishme vihen në funksion të saj; ndërthuret kjo linjë me fate njerëzish të huaj dhe vendas, në aspekte ushtarake dhe njerëzore, me fate misionesh dhe lojëra interesash.

Që nëpërmjet një koloneli italian ka një kritikë ndaj të gjithë llojeve të fashizmit, kjo duket fare hapur. Përtej ushtrive musoliniane, apo hitleriane që dogjen a gjakosën, vihen në shenjestër dhe denoncohen të gjitha llojet e ushtrive.

Rrëfimi në trajtën e ditarit Rrëfëhet për botën në sytë e ushtarit të huaj (një ushtar pa emër, një dezertor italian, që strehohet nga një millona shqiptar dhe bëhet shërbëtor tek ai, rrëfen me anë të ditarit të tij);-në këtë rrëfim më tepër sesa ngjarje, ka përfjetim të ngjashëm me të ushtarëve të tjerë. Jo më kot, ushtari nuk identifikohet. Atë e thërrasin “ushtar” sepse fati i tij është i ngjashëm me atë të ushtarëve të tjerë. Edhe në takimin e tij me një ushtar tjetër, ata të dy nuk prezantohen me emrat e tyre, por me emrat e regjimenteve (në luftë, njeriu humbet ekzistencën e tij dhe shndërrohet në mjet).

Ndërthurja e rrëfimit me përshkrimin, monologun e dialogun në skenën e dasmës.

Skena e dasmës, e cila mund të qëndrojë si një tregim më vetë— një nga skenat më të habitshme të romanit, është në vetvete një dramë në të cilën luajnë shkaktarë njerëzorë dhe heronj të pafajshëm tragjikë. Skena ndërtohet në bazë të një shkallëzimi dramatik, kulmi i së cilës shënon për gjeneralin edhe ndodhinë më të pakëndshme në Shqipëri, kulmin e tronditjes së tij. Gjenerali bart mbi shpinë gjithë dënimin, ndëshkimin turpërimin dhe përbuzjen.

Rrëfimi restrospektiv i priftit shqiptar. Në roman midis shumë rrefimëve, është dhe rrefimi retrospektiv mbi Nik Martinin, një malesor, që i vetëm zuri pritë dhe qëlloi në katër pika të ndryshme trupat që zbarkonin në atë vend të humbur. Në këtë kapitull historikja bashkohet me legjendën.

Rrëfimtari i dytë rrëfen për shtëpinë publike Në roman, kemi një ndodhi të rrëfyer nga një rrëfimtari i dyfishtë. Rrëfimtari rrëfen rrëfimin e kafexhiut mbi një prostitutë që “ka rënë për atdhe”.

Romani brenda romanit. Mik apo armik i shqiptarëve?

Ndryshimi i dukshëm i figurës së gjeneralit prek anën thelbësore-nga gjenerali i motërzimit të parë që është më tepër për t’u dhimbsur sesa për t’u urryer, ai është shndërruar në një gjeneral të vrazhdë, cinik, në një armik.

Në ndryshim nga gjenerali i nga gjenerali i romanit të vitit ‘63, ku gjeneralit shiu do t’i dukej

një përkim i, gjenerali i i romanit 1967 është i parapërgatitur për pritjen kërcënuese të tokës dhe natyrës shqiptare-theksohet dukshëm se gjenerali e di se të huajt nuk do ta mirëpresin aspak dhe për këtë, shiu nuk i duket një koicidencë e trishtuar.

Pamja e maleve më tepër se e zyrtë dhe jomikpritëse i duket kërcënuese dhe armiqësore. Vetëm pas kërkimeve të gjata e të vështira, gjeneralit të motërzimit të parë i duket sikur toka s’do të bashkëpunojë, sikur s’do të njerrë nga gjiri i saj ushtarët e huaj, por ende pa nisur gërmimet, madje, pa arritur ende në Shqipëri, gjeneralit të motërzimit të dytë i vijnë ndërmend fjalë që i karakterizojnë male tona si të mallkuara e nga kthetrat e tyre zor se mund të shkëpusësh eshtrat e ushtarëve. Ja si ndryshon ngarkesa leksikore e përcaktorëve që karakterizojnë terrenin shqiptar nga një roman tek tjetri: terren *i vështirë*-male *të nëmura* (duke theksuar ndjenjën armiqësore për tokën shqiptare).

Në skenën e dasmës, gjithashtu, diçka ka ndryshuar në mendimet e gjeneralit. Kur ai kërkon të hyjë në valle, mendon si pengesë të vetme e të papërfillshme vështirësinë e valles.

Këto valle janë të thjeshta, pastaj para kujt do të bëhem qesharak, para këtyre katundarëve?

Ai shpjegon mikpritjen e shqiptarëve si një dukuri që vjen natyrshëm nga prania e tij. Ai nuk ndjen më pasiguri as para priftit, as para të huajve. Dhe kjo “e huaj” nuk do ta ngazëllej gjeneralin dhe nuk do t’i shkaktojë asgjë të ngjashme me mahnitjen dhe hutimin që i shkakton në motërzimin e parë. As gjuha shqipe nuk i duket interesante, përkundrazi: “gjuha shqipe i dukej e rëndë”

Gjenerali i variantit të 1967 është një ushtarak krenar që e nderon ende luftën, ndonëse ajo solli vetëm skatërrim dhe vdekje. Qëndrimin ndaj Shqipërisë dhe shqiptarëve e përcakton që në fillim ndjenja e hamarrjes dhe e urrejtjes që i zgjojnë në shpirt listat e pafund të ushtarëve të vrarë në Shqipëri: *Ç’mund të bëj unë për ta? Si mund t’ua marr hakën?*

Kjo ndjenjë e shtyn gjeneralin e romanit të vitit ‘67 të shohë tek çdo shqiptar një armik e të

mendojë se në çdo hap do t'i kurdiset një provoacion. Këto qëndrime e kanë bazën në mentalitetin racist të këtij militaisti të vjetër dhe zbulojnë në këtë roman një botë paragjykimesh tradicionale. Kështu, qëndrimi i shqiptarëve i ngjall lloj-lloj dyshimesh; çdo gjë i kall në shirt frikë e urrejtje: *Nëse ata në këngë të tyren, bëjnë aluzion për ne, mbani shënim.*

Këto hamendje nxjerrin në pah kotësinë e dyshimeve të gjeneralit, i cili është vendosur disa herë në situata komike e groteske:

Në një luginë, ne gjetëm të përziera me ehtrat e ushtarëve eshtra mushkash - tha gjeneral - lejtntanti.

Gjenerali u rrënqeth

- *S'ishte provokacion. Vetë tanët i kishin varrosur shpejt e shpejt.*

Gjenerali është i gatshëm të pranojë sfida dhe të sfidojë. Kërkon të paguajë për të ulur dinjitetin e shqiptarit dhe për të vënë në dukje varfërinë e tij. Këtu në ndryshim nga motërzimi i parë është theksuar epërsia morale e shqiptarëve. Kjo vihet re tek qëndrimi korrekt, dinjitoz i fshatarit shqiptar. Gjeneralin e trondit fundi qesharak e i hidhur i armatave të "të pathyeshme", të udhëhequra prej kolegëve të tij, të cilët, u katandandisën të ruanin pula në fshatra duke "e bërë leckë" prestigjin e vendit dhe ushtrisë së tij.

Gjenerali i romanit të vitit 1967 i përbuz ëndërrimet e gjeneral-lejtnantit për vajzën që pret të fejuarin tek stadiumi. Ndonëse gjenerali e kupton se është rinia, vetë shfaqja e jetës ajo që turbullon gjeneral-lejtnantin, (kanë kaq kohë që vërtiten duke nuhatur vdekjen atje ku është strukur dhe duke e ndjellë me gjithfatë mënyrash të dalë jashtë) e vlerëson si diçka shumë të shëmtuar magjepsjen pas vajzës së stadiumit.

Ndryshe nga gjenerali i romanit të vitit 1963, gjenerali i këtij romani duket se nuk ka dashur ta hedhë vërtet thesin me eshtrat e kolonelit Z. Ky veprim ngjan më tepër me një aksident. Jo vetëm kaq, por ai është penduar për këtë dhe është ai vetë që mendon të zëvendësojë eshtrat e Kolonelit Z. Ky gjeneral jo vetëm propozon të zëvendësohet thesi, por dhe, në gjendje të dehur, i lutet priftit për këtë.

Një gjeneral që urren dhe mendon të hakmerret, që degradon, që bie në situata qesharake, që gjen gjuhën e përbashkët me priftin, cinik dhe i vrazhdë, përbuzës dhe përcmues, një ushtarak i huaj armik i vërtetë-ky është gjenerali i romanit të vitit 1967.

Përse janë bërë këto ndryshime? Motërzimi i parë shkaktoi tronditje në letërsinë shqipe. *"Kur e shkrova këtë roman, më 1962, pas kthimit nga Moskë e ndjeja veten ende të lirë. Skllavëria është si e ftohta, ajo të pushton shkallë-shkallë. Roberia komuniste kishte prekur disa pjesë të qenies sime, por ato ishin ende në rrethinat e saj. Ajo s'kishte depërtuar ende brenda tempullit, d.m.th. në krijimtarinë time."*²

Vala e ngazëllimit që e madhe, por kritika zyrtare u tregua e rreptë.

Ajo e fajësoi romanin për dy të meta: e para për klimën e zyrtarë që vinte në kundërshtim të plotë me atmosferën festive të letërsisë së realizmit socialist, dhe e dyta, për mungesë urrejtjeje ndaj armikut. Kjo akuzë në termonilogjinë komuniste formulohej si "dobësim i luftës së klasave"(të mos kishe urrejtjeje ndaj një gjenerali perëndimor, pra një gjenerali të NATO-s në një vend si Shqipëria!!!)

Kështu përpunimi për të theksuar tek ky personazh vrazhdësinë, cinizmin, urrejtjen ndaj Shqiptarëve i detyrohet deri diku realizmit (gjenerali nuk ka luftuar në Shqipëri, por ka udhëhequr armatat e tij në Afrikë. Duke qenë se nuk e dënon luftën, ai është po aq fajtor sa gjeneralët e tjerë që udhëhoqën armatat e tyre në Shqipëri dhe ka të njëjtën filozofi si ata: filozofinë e urrejtjes), e, po aq, dhe realizmit socialist.

Në romanin e vitit '67 paraqiten ndryshime të dukshme, theksohen faktet e një realiteti të ri në Shqipëri, por duke nxjerrë në pah idenë se populli shqiptar është një popull me vitalitet të rrallë. Pohimi i kësaj gjen shprehje në disa momente të veprës.

Fabrikë për përpunimin e bakrit

Gërrmojnë, vazhdimisht gërrmojnë

Hapin toka të reja buke

Në një vend pashë që kishin mbyllur edhe dy anët e trasesë së hekurudhës.

Ç'nuk mbjellin. Si duket koha nuk u mjafton.

Le t'i referohemi mendimit kritik të kohës për të arsyetuar edhe më tej se ç'shaqe e shtynë Kadarenë të bëjë këto ndryshime: *"Maksim Gorki ka thënë se hero kryesor për realizmin socialist është puna. Por kjo s'duhet marrë si diçka e përciptë, që të pasqyrosh procesin e punës, makinat dhe njerëzit me to. Duhet kuptuar se heroi i letërsisë është njeriu që punon, njeriu i ri. Për artistin realist esencjalja është e reja... të pasqyrojë në rradhë të parë aktualitetin imediat, ditët që kalojmë. Por pasqyrimi i konflikteve aktuale të ditës është gjithnjë më i vështirë, sepse shkrimtarët shpeshherë, me thellim të dyfishtë dhe guxim duhet të dallojnë të renë që në embrion."* (Siliqi, 1969: 72-76).

Gjenerali i motërzimit të dytë është një ushtarak i zyrtë, por dhe vendasit s'janë më pak të zyrtë. Një ardhmëri që s'i përket askujt. Bie në sy armiqësia, përcmimi, neveria, mllefi.

Këta dreqër paskan qenë të fortë për luftë

Ç'dreq populli-tha gjenerali

...malet e neveritshme

E kaluara tragjike evokohet përmes përkthimit të dobët e të fjalëpërfjalshëm që i bën prifti këngës së *"Urës së Qabesë"*. Në motërzimin e parë gjenerali turbullohet nga fryma tragjike që mbizotëron në këngët shqiptare. Ai interesohet për këto këngë, mahnitet dhe e pranon se s'mund ta kuptosh folklorin e këtij populli, pasi duhet së pari të zhytesh hellë në shpirtin e tij. Por ja sesi shprehet gjenerali i romanit të vitit '67 për frymën tragjike që mbizotëron në këngët shqiptare: *"Zi edhe më keq"*.

Edhe ushtarët paraqiten të frikësuar e të shqetësuar deri në ankh: *Rrinin shtrirë në tokë dhe me siguri secili mendonte: Ç'është ky qiell kështu, nëna ime?*

Në romanin e vitit 1967 shqiptarët paraqiten dinjitozë dhe kjo gjen shprehje në episodet që tregojnë mbi qëndrimin e shqiptarëve ndaj ushtarëve të mundur që mbetën në fshatra.

Është ripunuar edhe skena e dasmës në disa momente, duke përcjellë kështu idenë se s'duhet ushqyer asnjë iluzion ndaj armikut, ndryshe nga motërzimi i parë:

Do të jetë ndonjë shqiptar që ka ardhur nga Amerika-tha një plak-ka nga ta që e kanë harruar fare gjuhën shqipe.

Ç'duan në dasmat tona?-tha njëri nga djemtë e rinj.

Guxojnë edhe të ngrihen në valle.

Shqiptarët nuk bëjnë lëshime këtë rradhë. Në këtë roman të vitit '67 vihet re një frymë armiqësie e ndërsjelltë, një konflikt aspak i heshtur që sa vjen e thellohet. Mbi këto ndryshime ka ndikuar mendimi kritik i kohës, sipas të cilit një rëndësi të dorës së parë ka aktualiteti i konfliktit. *"Artisti realist duhet të gërshetojë drejt e me kriter artistik kritikën e negatives me mbrojtjen e pozitives, që prgjithësisht është një gërshetim i konflikteve me karakter antagonist dhe joantagonist."* (Siliqi, 1969: 78).

Sipas Drago Siliqit, konflikti i bazuar në luftën e të kundërtave ka qenë dhe mbetet motori i çdo veprë artistike.

Ndërsa Jorgo Bullo për *Gjeneralin* shprehet se ky roman është një polemikë me letërsinë dekadente të kohës që e trajton temën antifashiste nga pozita pacifiste dhe mbi bazën e koncepteve ekzistenciale. Vërejmë ndryshimet e mëposhtme:

Do të nxjerrim dhe ballistët e vrarë e do t'i shpiem prapa diellit, në vend të huaj. Edhe të vdekur të jenë bashkë me hasmin.

Fshati pranë është mbushur me ballistë.

Ka një javë që janë shtruar në fshat si në shtëpi
Gjenerali vështron parrullat nëpër mure. Kuptoheshin vetëm fjalët *"revizionizëm"*, *"plenum"* dhe emri i Enver Hoxhës në një citim të shkurtër.

Subjektin e Gjeneralit e punova disa herë. Kur paraqita më në fund në formën e romanit, redaktori më bëri një vërejtje themelore: ishte i vetmi roman me temë nga lufta antifashiste ku mungonte jo vetëm roli i partistë komuniste, por nuk përmendej as emri i saj. S'po merrem me të tjera-the-po mungesën e partisë nuk ta fal dot. E mora dorëshkrimin dhe pasi e shfletova shpejt e shpejt e shpejt, e kuptova se ishte një kërkesë vrasës për veprën. Megjithatë m'u deshën vetëm tri-katër minuta për të bërë retushin e nevojshëm.

Në kreun e pestë, në mesin e tij, shtova vetëm një frazë afodine, frazë që mund ta shkruante çdo shkrimtar në botë, qoftë perëndomor, fetar, fashist, komunist, apo dekadent. "Gjenerali pinte kafe dhe vështronte parrullat në mure. Kuptoheshin vetëm fjalët "revizionizëm", "plenium" dhe emri i Enver Hoxhës në një citim të shkurtër." U ktheva pas disa ditësh në shtëpinë botuese me dorëshkrimin në duar dhe me pamje triumfatori. I thashë redaktorit që në vend të emrit të partisë, kisha shkuar më larg, kisha vënë emrin e shefit të saj, dhe ai tha "aq më mirë". Ç'është e vërteta ku pa frazën, mbledhi buzët, por s'kishte ç'thoshte. Emri i diktatorit ishte shtypës. Me zemër të thyer pranoi që vepra të shkonte në shtyp.

Rëndimi i ankthit-shformimi psikik i gjeneralit: ajo çka shënjon ndryshim në këtë variant është se katastrofa morale që pëson gjenerali është jo vetëm rezultat i zhgënjimit në misionin e tij, po dhe fundi logjik i një konflikti me shqiptarët më të thellë se në variantin e parë:

Baltë e mallkuar. K y nuk është kërkim, ky është panik.

Kur shikoj fytyra njerëzish, imagjinoj si do ta kenë kafkën.

Gjenerali ndjeu frikë. E kaluara nuk harrohej kollaj dhe shqiptarët janë hakmarrës.

Dyshimi i llojlojshëm që i ngjall qëndrimi i shqiptarëve, pamja e maleve që e tmerron, frika e hakmarrjes nga shqiptarët.-i kallin në shpirt jo thjesht një tis zymtie, por frikë të përzier me ankth, urrejtje e nervozizëm. E kaluara për të cilën i flasin armatat e tij që dergjen nën dhe, e, nga ana tjetër e tashmja të cilën arrin ta njohë drejtpërdrejt përmes kontakteve me shqiptarët, trondisin thellë në qenien e tij atë lloj krenarie e madhështie me të cilën ka ardhur në tokën shqiptare.

Rrëfimi brenda rrëfimit i pasuruar Udhëtimi i gjeneralit në të dyja motërzimet ka shërbyer për të lidhur episodet, ngjarjet, gjykimet e personazheve të ndryshëm që kanë të bëjnë me të kaluarën dhe të sotmen. Romani i vitit '67 paraqitet edhe më i pasuruar me skena e situata

në formën e kujtimeve të të afërmeve të ushtarëve ose të shokëve që kanë mbetur gjallë. Gjithashtu janë pasuruar copëzat e jetës në luftë, të riprodhuara në formën e ditari të ushtarit të panjohur:

S'ka hipokrizi më ta madhe se kërkimi i eshtrave pasi mbaron lufta. Unë për veten time nuk do ta doja këtë favor. Këtë medaljon të poshtër do ta flak ndonjë ditë. Dhe ai e flaku vërtet dhe mbeti pa të.

Ushtarët dënojnë mashtrimet e prijesve të tyre, farsën që luajnë me ushtarët jo vetëm kur janë gjallë, po dhe pas vdekjes, kur mbledhin eshtrat e tyre. Është një kritikë kundër absurditetit të ushtrive pushtuese që përfundojnë në asgjë dhe në turp.

Janë shtuar disa biseda në kujtimet e gjeneralit që përforcojnë kritikën ndaj fashizmit dhe dyfytërsisë e misioneve të tilla:

Misioni juaj është një hipokrizi.

Gjenerali u zverdh në fytyrë.

Kështu flasin të shiturit. Marsh përjashta.

Rrëfimi mbi urën është shtuar për të plotësuar rrëfimet e ushtarëve për shokët e humbur dhe në veçanti, për të dhënë përjetimet plot ankth të ushtarëve fashistë në token e huaj.

Vdekja e varrmihësit të quajtuar Reis është vetëm në romanin e vitit '67. Mikrobi qëndron i fshehur nën tokë dhe pas 20 vjetësh shpërthen. Kufoma hakmerret.

Ndryshim tjetër është heqja e përmbajtjes së telegramit të një grupi veteranësh, të cilët në motërzimin e parë, përgëzonin gjeneralin për flakjen e eshtrave të kolonelit. (Por në këtë motërzim, gjenerali është penduar për flakjen e eshtrave të kolonelit dhe i është lutur priftit për zëvendësimin e tyre. Kështu, do të ishte e pavlerë përmbajtja e një telegrami të tillë.)

Përsheptimi i kohës së zgjatur. *Erdhi pranvera dhe kaloi...* Ndryshe nga motërzimi i parë, koha përsëritet. Kërkimi është zgjatur më shumë se ç'është parashikuar; ka një shtyrje afati për kohën e kërkimeve. Por ajo çka është e rëndësishme në këtë riciklim të kohës është lehtësia me të cilën pranvera dhe vera kalojnë: personazheve (përmes këtij procedimi të elipsës

kohore) u mohohet e drejta për të jetuar nën diell, ata mund të enden vetëm në atmosferë vjeshte me baltë, shi, gjethe të vyshkura.

Grotesku më i shpeshtë. Në të dy motërzimet ka përftesa groteske që janë në themel të kësaj vepre. Ato organizojnë strukturën dhe kompozicionin e saj. Fabula është organizuar mbi një veprim të skajshëm e tmerrues: zhvarrimin dhe mbledhjen e eshtrave të të vdekurve. Grotesku përftohet prej një lloj barazimi shpërpjestimor të figurave, gjendjeve dhe veprimeve të personazheve: *Në një luginë ne gjetëm të përziera me eshtrat e ushtarëve eshtra mushkash-tha general-lietnanti.*

Funksioni i njësimin të eshtrave të ushtarëve me ata të mushkave është theksimi i idesë se në luftë njeriu humbet çdo lloj identiteti: *Të gjithë janë një e tetëdjete e dy. Më duket se edhe unë vetë jam një e tetëdhjetë e dy.*

Në këtë situatë grotesku përftohet nëpërmjet njësimin të eshtrave të kolonelit të vdekur me eshtrat e vetë gjeneralit që është i gjallë. Funksioni estetik-shprehja e ndëshkimit të rëndë të gjeneralit. Grotesku e njëson atë me kolonelin e vrarë nga një plakë shqiptare: *Të më qëllonte mua të këndoja një këngë të kësaj natyre për ushtarët që po mbledh, kushedi ç'gjë e llahtarshme do të dilte.* (ndërthurje e një dukurie qesharake me një tmerruese)

Përftesat më të dendura groteske në motërzimin e vitit '67 i japin edhe më dramacitet rrëfimit dhe i përshtaten më së miri natyrës intriguese të fabulës.

Gjenerali dhe prifti më pranë njëri-tjetrit Një ide, një situatë dhe sidomos një personazh i vënë përballë tjetrit, fiton një vlerë të re dhe i jep forcë e mprehtësi idesë qendrore. Mbi bazën e këtij parimi gjenerali dhe prifti janë vendosur në një lidhje të dyfishtë: ata edhe plotësojnë njëri-tjetrin, edhe qëndrojnë përballë njëri-tjetrit. Me urrejtjen për shqiptarët dhe pikëpamjet e filozofitë e tyre gjenerali dhe prifti në plan shoqëror plotësojnë njëri-tjetrin, kurse në plan individual ata i ndan mënyra sesi i përjetojnë gjërat: gjenerali e përjeton disfatën e vet në

mënyrë më tronditëse; prifti me cinizëm e qetësi. Kjo i ve shpesh përballë njëri-tjetrit. Një zgjidhje e tillë artistike i ka dhënë rrëfimit një karakter më dramatik, e për pasojë dialogu është bërë më psikologjik e më i mprehtë. Këta personazhe, njëri me botën e tronditur nga një disfatë e dyfishtë, tjetri me cinizmin e vet karakteristik dhe me filozofinë e urrejtjes, nxisin mendimin për fatet historike të popullit shqiptar. Marrëdhëniet midis këtyre dy personazheve nuk janë aq të tensionuara sa në motërzimin e parë:

Ju kërkoj ndjesë

Ju dëgjoj me kënaqësi.

Dialogët për Shqipërinë dhe shqiptarët nuk kthehen më në debat, sepse gjenerali e mbështet priftin në botëkuptimin e tij për zakonet e shqiptarëve. Shpesh ata kanë të njëjtin mendim, ose herët a vonë bien dakord për çështje të ndryshme.

Prifti dhe gjenerali gjenden më pranë njëri-tjetri në këtë morëzim: *Prift,-tha, -erdha të pajtohem.* *Kot që u grindëm për thesin.*

Nga motërzimi i dytë në motërzimin e tretë

Përpunime stilistikore në motërzimin e tretë.

Proza në e Kadaresë ka prishur disa kufinj tradicionalë midis shtresave të ndryshme strukturore, midis fjalës së autorit dhe asaj të personazheve, midis dialogut e monologut. Në motërzimin e vitit 2001 Kadareja e ka përpunuar më tej këtë teknikë, duke shmangur disa shenja të pikësimit, gjë që nuk vihet re në romanin e vitit '67. Psh në dialogët që i kujtohen gjeneralit nuk kuptohet se ku mbaron fjala e narratorit dhe ku nis ligjërimi i njërit apo tjetrit personazh. Fjalët e personazheve përzihen e shkrihen me njëra-tjetrën e po ashtu, dhe me fjalën e rrëfimitarit duke i dhënë thellësi rrëfimit. Ditari i ushtarit të panjohur italian nis me gjysmën e një fjalie (duke theksuar përhubjen), jo më një fjali të plotë e të qartë si në variantin e vitit '67. Frazja e ndërtuar në këtë mënyrë vjen natyrshëm tek lexuesi dhe më me vërtetësi. Bëhet fjalë për një ditari çfarëdo të një ushtari çfarëdo e, përveç kësaj, ka kaluar mjaft kohë që kur ushtari italian mbante këtë ditari dhe koha ka lënë gjurmët e saj. Ndonjë fletë e shkëputur, e humbur apo e prishur, ndonjë fjali

e fshirë dhe fraza e këtij ditari vjen e cunguar, e paplotë. Kështu, dhe lexuesi me ndërmjetësinë e kësaj teknike hyn më natyrshëm në kohën e rrëfimit.

Përftesa të tjera të groteskut dhe ironisë.

Përpunimi në këtë motërzim ka prekur dhe anën leksikore. Përpjekja për të zëvendësuar deri në fund fjalët e huaja më fjalë shqipe dëshmon për kërkimin e përsosmërisë.

Ombrellat- hijëzat

Arkivol- arkëmort

Vigjilencë- syçelësi

Oxhak- tymtar

Kapotë- pallto

Tavull duhani- hirnore

Muhabet- kuvendim

Kapuçin e mushamasë- kokoren e mbipetkut

Dentisti- dhëmbtari

Bien në sy disa neologjizma: *thirravajë* apo *vdeknajë* sipas gjedhes *akull-akullnajë*.

Në zëvendësimin e fjalëve të huaja me fjalë shqipe bie në sy dhe zëvendësimi i emrit *Reis* me *Gjolekë*. Edhe pse romani i është drejtuar një auditori universal me përkthimin e tij në gjuhë të huaja, autori sjell zërin e Shqipërisë në këtë auditor të madh.

PËRFUNDIME

Gjenerali i ushtrisë së vdekur është pa dyshim teksti që ka pësuar më shumë ndryshime që nga lindja e tij. Kalimi nga tregimi në roman ishte një domosdoshmëri artistike. Ndërrimi i zhanreve do të sillte një tekst të gjallë e të larmishëm. Në labirintet ku enden gjenerali dhe ushtria e tij prej kalciumi, lexuesi ndeshet me “xhapa letrarë” që mund të qëndrojnë më vete. Kështu, ditari i një ushtari italian të kthyer në shërbëtor në shtëpinë e një fshatari shqiptar, tregimi për shtrëpinë publike, rrëfimi retrospektiv për Nik Martinin, apo rrëfimi i shkallëshkallshëm për Kolonelin Z., skena e dasmës (ku gjenerali harron se përfaqëson një ish-ushtri pushtuese dhe beson se është i barabartë me të tjetrët, një plakë i hedh eshtrat e një koloneli)-të gjitha këto afirmojnë fuqinë romaneske të këtij shkrimtari.

Romani luhet në dy plane; në të ka tunele që lejojnë të rrëshqitet nga një epokë në tjetrën; fillimi i viteve 60’ dhe akoma më tej: lufta e fundit.

Subjekti dhe arkitektura e romanit kanë pranuar një larmi të pakufizuar elementesh strukturorë, këmbimin e lirë të planeve, kapërcimet dhe kalimet e vazhdueshme, pasurimin e teknikave rrëfimtare.

Ripunimi i romanit të vitit 1963, shënoi botimin e vitit 1967-që është dhe motërzimi kryesor. Ky morëzim ndryshoi figurën e gjeneralit. Nga një gjeneral që është më shumë për t’u dhimbsur sesa për t’u urreyer, ai është shndërruar në një ushtarak me mentalitet fashist racist. Qëndrimi i tij cinik nuk qëndron shumë nga qëndrimi i priftit; ata dhe pse i ndan mënyra sesi e përjetojnë disfatën, i bashkon përçmimi, urrejtja ndaj shqiptarëve. Në këtë motërzim katastrofa morale që pëson gjenerali është jo vetëm rezultat i zhgënjimit të misionit të tij, por edhe fundi logjik i një konflikti me shqiptarët, më të thellë se në motërzimin e parë. Mbi këto ndryshime ka ndikuar nga njëra anë realizmi (një militarist i vjetër që nuk nxjerr mësim nga historia, duke nderuar luftën, është po aq fajtor sa dhe gjeneralë të tjerë që udhëhoqën armatat e tyre në Shqipëri), e nga ana tjetër, po aq dhe Realizmi Socialist (varianti i vitit 1963 u akuzua, ndër të tjera për mungesë urrejtjeje ndaj armikut, dobësim të luftës së klasave).

Përftesat e reja të groteskut në këtë variant të dytë i përshtaten më së miri natyrës intriguese të fabulës dhe i japin edhe më dramacitet rrëfimit.

Përpunimi që shënon motërzimin e vitit 2001 ka prekur më tepër anën gjuhësore (krijimi i neologjizmave dhe zëvendësimi i fjalëve të huaja) dhe atë stilistikore (është shkrirë jo vetëm fjala e personazhit me fjalën e rrëfimitarit, por edhe frazat e personazheve janë shkrirë me njëri – tjetrin; fraza të ndryshme janë lënë përgjysmë, janë prishur disa prej konvencioneve të pikësimit) Duke kërkuar të ndreqë diçka nga motërzimi në motërzim Kadareja synon përkryerjen e këtij romani. Kërkimi i përsosmërisë, teksti përfundimtar i *Gjeneralit*, përkryerja e tij artistike

janë rezultat i një përpunimi përmirësues nëpër kohë.

BIBLIOGRAFIA

DADO, Floresha (1997), Proza nëpër teknikat poetike, Toena, Tiranë.

DE BIASI (1982), La legende de Saint Julien l'Hospitalier, La critique Genetique.

KADARE, Ismail (1962), Gjenerali i ushtrisë së vdekur, Zëri i Rinisë, Tiranë.

KADARE, Ismail (1963), Gjenerali i ushtrisë së vdekur, Naim Frashëri, Tiranë.

KADARE, Ismail (1967), Gjenerali i ushtrisë së vdekur, Naim Frashëri, Tiranë.

KADARE, Ismail (1990), Ftesë në studio, Tiranë.

KADARE, Ismail (1996), Dialog me Alain Bosquet, Onufri, Tiranë.

KADARE, Ismail (2001), Gjenerali i ushtrisë së vdekur, Onufri, Tiranë.

KUÇUKU, Bashkim (2000), Kadare në 40 gjuhët e botës, Onufri, Tiranë.

SILIQI, Drago (1989), Në kërkim të së resë, N. Frashëri, Tiranë.